

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 903'1(477)" 636"

Шумова В. О., Рыжов С.М.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА РЖИЩІВЩИНІ

Короткий нарис про розкопки на Ржищівщині. Археологічні пам'ятки й історична доля населення трипільської культури території Подніпров'я за даними останніх років досліджень.

Вивчення трипільських пам'яток Ржищівщини має майже столітню історію і на її початку стоїть видатний археолог В. Хвойка, який провів розкопки поблизу Ржищева, в околиці села Балики. Згодом, у 20-х роках, його учениця В. Козловська продовжила дослідження біля сіл Балики і Щучинка (ур. Гард). Пізніше, в 60-ті роки, поблизу с. Григорівка невеликі розкопки на трипільській пам'ятці провів М. Шмаглій. У зв'язку з роботами зі спорудження Канівського водосховища проходили рятувальні дослідження різночасових пам'яток, зокрема Іван-Гори, Монастирьок, Чучина та ін., де також були виявлені матеріали трипільської культури. Розвідками Т. Мовші, Г. Бузян, О. Колесникова у 1985 р. було відкрито кілька поселень у районі м. Ржищів - ур. Ріпниця 1, ур. Долина. Також були виявлені поселення в ур. Ігнатенкова Гора, Хомине, Хатище, Ріпниця 6 (Відейко, 1997; 2001; 2002). Нині на ділянці правого берега Дніпра від м. Ржищів до с. Балико-Щучинка відомо кілька різночасових трипільських поселень. Загалом же вивчення Трипілля Середнього Подніпров'я пов'язане з роботами археологів М. Макаренка, С. Магури, Т. Пасек, Є. Кричевського, С. Бібікова, М. Шмаглія, В. Даниленка, Ю. Захарука, В. Круца, Т. Мовші, О. Цвек.

З 2001 р. тривають планові розкопки на двох шаровому поселенні трипільської та черняхівської культур, Ріпниця 1 на околиці м. Ржищева [1]. Обране для дослідження поселення лежить на схід від південно-східної околиці міста і займає мисоподібний виступ плато, обмежений з південного краю довгим глибоким яром, а з північно-західної сторони - неглибокою балкою. Площа поселення трипільської культури (300 x 200 м)

забудована глинобитними спорудами, що розміщені, ймовірно, по колу. Досліджено рештки трьох будівель. Площадка № 1 реконструюється як глинобитна двоповерхова споруда прямокутної у плані форми (28-29 x 5-6 м), із земляною підлогою першого поверху, що в центральній частині була підмазана глиною. На цій долівці був виліплений багат шаровий черінь відкритого вогнища, а на рівні земляної підлоги в північній частині приміщення викопана неглибока яма господарського призначення. Міжповерхове перекриття становило настил з колотого дерева, щільно припасованого одне до одного та перпендикулярно довжині будинку. Краї плах і колод кріпились на зовнішніх довгих глинобитних стінах, що були намащені на дерев'яний каркас (пліт). Саме перекриття зверху обмазувалось товстим шаром глини з половиною, на який місцями було нанесено тонкий шар підмазки з чистої глини. Площа другого поверху була майже порівну поділена внутрішньою тонкою дерев'яно-глиняною поперечною перегородкою. Поряд з нею знаходилось глинобитне підвищення - лава прямокутної у плані форми. Судячи з простоти конструкції, майже відсутності деталей інтер'єру, складу малочисельних знахідок, описана будівля не була житлом, а ймовірно слугувала господарським приміщенням. Вивчення будівельних залишків площадки № 3 дає змогу реконструювати її як рештки наземної глинобитної прямокутної у плані (9,5 x 3,7 м) двоповерхової будівлі, що мала долівку першого поверху з черінем відкритого вогнища, дерев'яним каркасом другого поверху, на який було нанесено глиняну обмазку в один (західна третина) або в три шари та з легким дерев'яно-глинобитним пере-

криттям горища. На рівні другого поверху була збудована поперечна дерев'яна, не обмашена глиною перегородка, що поділяла площу поверху на вхідну (сіни) та житлову частини. До перегородки у житловій частині прилягало глиняне підвищення прямокутної у плані форми. З'ясувати конструкцію зовнішніх стін не вдалося. Вхід до будинку, можливо, знаходився із західної сторони будівлі, а вікно - зі східної.

Розчищені й досліджені рештки наземного глинобитного житла (площадка № 2) залягали майже суцільним шаром довжиною 22 м і шириною 8 м на глибині 20-80 см від поверхні. Аналіз будівельних залишків дає можливість реконструювати їх як двоповерхову будівлю з легким верхнім напівповерхом-горищем, масивним дерев'яно-глиняним міжповерховим перекриттям та частково підмазаною долівкою першого поверху. На рівні першого поверху знаходились виліплені з глини купольна піч на цоколі, прямокутна у плані вимостка, два «коритця» з бортиками, безкаркасна внутрішня поперечна перегородка, округлий жертвник, неподалік від якого знаходилась пічечка, очевидно, закритої конструкції. Розчищена черенева її частина мала правильну підковоподібну форму. В своїй конструкції, у нижній частині, ця невелика спорудка мала жолобчасті виводи. На рівні другого поверху виявлено споруду, що складалася з прямокутної лави й черіня відкритого вогнища, а з протилежного боку зафіксоване овальне у плані підвищення. Під час розкопок трапилися розвали та окремі фрагменти столового і кухонного начиння, знаряддя праці з каменю, кремню, кістки, рогу та уламки антропоморфної пластики. За всіма отриманими під час розкопок даними будівлі поселення загинули в полум'ї пожежі.

Серед знахідок кількісно переважає кераміка, що поділяється на кухонну і столову. Кухонний посуд вироблено з глини з домішкою піску, товченої черепашки, рідше - жорстви. Це миски конічної і напівсферичної форми або горщики плавного профілю з широкою горловиною. Поверхня посудин часто вкрита розчісами, а горщики по вінцях та плічках оздоблювались горизонтальними рядами дрібних насічок, вдавлень різної форми, відтисків багатозубчастого штамп, рідше - тонкими прокресленими лініями у вигляді стрічок з фестонів, кутів, груп навскісних рисок. Іноді такий посуд мав об'ємне пластичне оздоблення у вигляді зашпів, невеликих конічних наліпів, псевдоручок, петельчастих вушок.

Столову кераміку можна поділити на чотири групи. Першу становлять переважно тонкостінні

посудини, що ліпилися з чистої (іноді з домішкою дрібного піску) світлої глини. Маємо конічні та напівсферичні миски, кубки, кухлі, кратери, сфероконічні та грушоподібні посудини, горщики. Орнаментувались вони чорним монохромним розписом на жовтому або блідо-червоному тлі ангобованої чи тільки фарбованої поверхні тулуба. Миски оздоблювались по внутрішній поверхні кометоподібною та 8-подібною схемами. Інші посудини декорувались метопними, фестонними, меандровими, тангентними схемами. Зафіксовані також зигзагоподібні та листо-подібні композиції у вузькому горизонтальному фризі. Поодинокими є схематичні зображення тварин. До другої групи віднесені посудини з глини, до якої домішувались грубозернистий пісок, шамот, рідше - товчена черепашка. Поверхня посудин добре заглажена. За формою виділяються кубкоподібні глеки, великі сфероконічні посудини, кратери. Вони оздоблювались заглибленим орнаментом, що утворювався стрічками з паралельних нешироких, але відносно глибоких ліній. Візерунок мав вигляд фестонів, Г-подібних дуг, зигзагів, кутів, відрізків стрічок з вертикальних, горизонтальних та навскісних ліній у метопних композиціях, S-подібних дуг. Часто стрічки по боках облямовані рядами дрібних вдавлень або коротких рисок. Кераміка третьої групи вироблялася з грудкуватої глини з домішкою піску, шамоту, товченої черепашки. Поверхня посудин добре заглажена, часто лискована. Випал у відновному режимі (без доступу кисню), тому черепок набуває темно-сірого або навіть чорного забарвлення. За формою маємо конічні миски, великі макітри, келихи, кухлі, високі глечики. Орнаментувались досить бідно - по плічках і під вінцями проходили в один або два ряди тонкі прокреслені лінії чи дрібні риси та наколи. До четвертої групи входили відносно великі товстостінні конічні та напівсферичні миски, макітри (іноді із закраїною), глеки, сфероконічні та кратероподібні посудини. Ліпились вони з глини, до якої додавався пісок, жорства, шамот, рідше товчена черепашка і слюда. Часто посудини вкриті тонким ангобуючим шаром з чистої глини. Поверхня недбало заглажена, шерехата, іноді з пальцевими розводами. Випал в окислювальному режимі (кисневий), і глиня має червоний (буро-червоний) колір. Кераміка цієї групи рідко орнаментувалась прокресленими лініями та рядами наколів. Слід відзначити, що більшість посудин третьої та четвертої груп не декорувались. На поселенні Ріпниця 1 виявлені також фрагменти антропоморфної пластики, знаряддя з каменю, кістки, рогу.

Аналіз матеріалу дозволяє зіставляти дане поселення з пам'ятками типу Коломийщина I [2].

У межах культурно-історичної спільності Аріушд-Кукутень-Трипілля вчені вирізняють два великі ареали - західний (Прикарпатська Молдова Румунії, Попруття, Подністров'я, частково Побужжя і Волинь) та східний (частково Побужжя, Подніпров'я). Саме у східному ареалі племена зберігають у матеріальній культурі ранньотрипільські риси, що виразно простежуються у заглибленому декорі кераміки.

Найраніші трипільські поселення на правому березі Дніпра відкриті біля сіл Трипілля, Шербанівка, Верем'я - ур. Довжок. Вони відносяться до етапу VI / VII періодизації розвитку культури і з'явилися на цій території в результаті переселення частини східнотрипільських (за О. Цвек) общин з Буго-Дніпровського межиріччя. На етапі VII племена розширюють свою присутність у Подніпров'ї - зростає кількість поселень, а в матеріальній культурі стають характерними певні риси, що дозволяє виділити спочатку тип пам'яток, а потім коломишинську локально-хронологічну групу й навіть окрему культуру [3]. Показовими для цього часу є добре досліджені поселення Коломийщина II (с. Халеп'є) та Гребені. На освоєній території трипільці продовжують жити і на початку пізнього періоду (етап C I), про що свідчать повністю розкопане поселення Коломийщина-I та однотипні з ним пам'ятки: Верем'я - ур. Табурище, Стайки, Стретівка, Балико-Щучинка, Жуківці, Халеп'є - ур. Жолудівка, ур. Грушова, Юшки. Під тиском трипільських племен західного ареалу східнотрипільські общини назавжди полишають зону Буго-Дніпровського межиріччя і переселяються у Подніпров'я [4]. Наприкінці етапу VII окремі західнотрипільські громади проникають до берегів Дніпра, де оформлюються у канівську локальну групу. Це привело до сегментації східнотрипільських племен та освоєння ними нових земель. На думку Т. Мовші, наявність мальованого посуду в середовищі коломишинських общин не можна пояснити «імпортами» та місцевими наслідуваннями, має місце переселення на етапі C I частини племен томашівської локальної групи з Буго-Дніпровського регіону у Середнє Подніпров'я, в результаті чого на коломишинських па-

мятках, синкретичних за своїм характером, об'єдналися дві культурні традиції (генетичні лінії) - західна та східна [5]. На нашу думку, розписний посуд на коломишинських пам'ятках аналогічний кераміці канівської групи. Саме в районі Ржищева місцеве трипільське населення перебувало під сильним впливом сусідніх общин канівської групи і набуло синкретичних ознак, дещо відмінних від традиційних східнотрипільських рис. Надлишок населення і обмежені природні ресурси змусили трипільців зі своєї території просунути на північ, у Київське Подніпров'я, де частково асимілювавши, частково відтіснивши місцеве неолітичне населення дніпро-донецької культури, сформувалися у пам'ятки чапаєвського типу [6]. Кераміка поселення Ріпниця 1 та низки поселень у районі Ржищева мала, порівняно з матеріалами пам'яток типу Коломийщина I, певні відмінності - переважання розписної кераміки, значний відсоток столового посуду без орнаменталізації, незначна частина посудин із заглибленим декором. Специфічні також деякі морфологічні та стилістичні риси кераміки. Своєрідною є антропоморфна пластика. Все це дає змогу виділити окремий ржищівський тип пам'яток, який поряд з поселеннями чапаєвського типу і типу Коломийщина I входить до коломишинської локально-хронологічної групи трипільської культури [7].

На межі етапів C I / C II історія східнотрипільських племен простежується на пам'ятках лукашівського типу. Проте в кінці їх існування все частіше фіксується з боку носіїв культури типу Пивиха. Саме такі взаємопроникнення спричинили взаємну асиміляцію обох різноетнічних груп населення та появу на етапі C II пам'яток (поселень і могильників) софіївської локальної групи. Пам'ятки цієї групи завершують східнотрипільську лінію розвитку. Подальша доля софіївських громад пов'язана з міграцією скотарських племен, які просунулися далеко на північ і зайняли значну частину Подніпров'я. Рештки місцевого трипільського населення могли влитися до пізньотрипільських племен Східної Волині [8]. Колись трипільська територія Середнього Подніпров'я пізніше була зайнята пам'ятками середньодніпровської культури доби бронзи.

1. *Відейко М. Ю.* Розкопки трипільського поселення Ігнатенкова Гора біля с. Григорівка на Дніпрі // Археологічні дослідження в Україні 1993 року.- К., 1997.; *Відейко М. Ю.* Археологічні дослідження біля м. Ржищів у 2000-2001 роках // Ржищівський археодром. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000-2001 років. 36. ст.- К., 2002.- С. 4-17.; *Рыжов С. М.,*

Магомедов Б. В. Двошарове трипільське та черняхівське селище під Ржищевим II Археологічні відкриття в Україні 2000-2001 рр.- К., 2002.- С. 230-233.; *Рыжов С. М.* Трипільський шар поселення Ріпниця 1 // Ржищівський археодром. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000-2001 років. 36. ст.- К., 2002.- С. 19-40.; *Рыжов С. М., Магомедов Б. В., Шумо-*

- ва В. О. Звіт про розкопки двошарового поселення Ріпниця 1 біля м. Ржишєва у 2003 році // НА ІА НАНУ; ф. е. 2003/12.- С 33.
2. Рыжов С. М. Дослідження трипільського поселення біля м. Ржишів // Сучасні проблеми археології.- К., 2002.- С 193-195.
 3. Мовша Т. Г. Пам'ятки типу Коломийщина I // Археологія Української РСР.- К., 1971.- Т. 1.- С. 193-196.; Мовша Т. Г. Хронологія Триполья-Кукутени и степные культуры эпохи раннего металла в ее системе // Проблемы археологии Поднепровья.- Днепропетровск, 1984.- С. 60-83.
 4. Мовша Т. Г. Две параллельные линии в развитии трипольской этнокультурной области (этапы VI-СІ) // Новейшие открытия советских археологов.- Тез. док. конф.- К., 1975.- Ч. I.- С. 69-71.
 5. Мовша Т. Г. Актуальные проблемы истории поздне трипольского населения Днестровско-Днепровского междуречья // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине.- Тез. док. 1-го полев. семинара.- Тальянки, 1990.- С. 169-174.; Мовша Т. Г. Трипільський феномен за дослідженнями Вікентія Хвойки: зв'язки та духовна культура // Вікентій Вячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження). 36. наук, праць.- К., 2000.- С 40-51.
 6. Круц В. А. Поздне трипольские памятники Среднего Поднепровья.- К., 1977.- 159 с.
 7. Шумова В. О. Деякі особливості розвитку антропоморфної пластики трипільської племен межиріччя Бугу та Дніпра // Тези доп. VIII Він. обл. істор. крєзн. конф.- Вінниця, 1989.- С. 11-12; Шумова В. О. Характерні ознаки та тенденції розвитку антропоморфної пластики трипільських племен межиріччя Південного Бугу та Дніпра // Вікентій Вячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження).-К., 2000.- С 149-153; Шумова В. О. Синхронізація пам'яток західного та східного ареалів трипільської культури басейнів Південного Бугу і Дніпра // Магістеріум, випуск 11. Археологічні студії.- К., 2003.- С 18-24;
- Рыжов С. М. Дослідження трипільського поселення біля м. Ржишів // Сучасні проблеми археології.- К., 2002.- С. 193-195; Рыжов С. М. Трипільський шар поселення Ріпниця 1 // Ржишівський археодром. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000-2001 років. 36. ст.- К., 2002.- С. 19-40.
- i. Відейко М. Ю. Археологічні дослідження біля м. Ржишів у 2000-2001 роках // Ржишівський археодром. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000-2001 років. 36. ст.- К., 2002.- С. 4-174; Мовша Т. Г. Актуальные проблемы истории поздне трипольского населения Днестровско-Днепровского междуречья // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине.- Тез. док. 1-го полев. семинара.- Тальянки, 1990.- С. 169-174; Мовша Т. Г. Трипільський феномен за дослідженнями Вікентія Хвойки: зв'язки та духовна культура // Вікентій Вячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження). 36. наук, праць.- К., 2000.- С. 40-51; Рыжов С. М. Трипільський шар поселення Ріпниця 1 // Ржишівський археодром. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000-2001 років. 36. ст.- К., 2002.- С. 19-40; Рыжов С. М. Дослідження трипільського поселення біля м. Ржишів // Сучасні проблеми археології.- К., 2002.- С 193-195; Рыжов С. М., Магомедов Б. В. Двошарове трипільське та черняхівське селище під Ржишевим // Археологічні відкриття в Україні 2000-2001 рр.- К., 2002.- С. 230-233; Круц В. О. Поздне трипольские памятники Среднего Поднепровья.- К., 1977.- С. 12-77.

V. Shumova, S. Ryzhov

FROM THE HISTORY OF RESEARCHING THE MEMORIALS OF TRIPOLI AT THE RZHYSHCHIV REGION

A short essay about excavations in Rzhyschiv region. Archeological memorials and historical destiny of Tripoli at the Dniپر river basin according to the materials of the last years.